शिलाभवं, क्ली, (शिलाया भवः उत्पत्तिर्यस्य।) शैलेयम्। इति जटाधरः॥
शिलाभेदः, पुं, (शिलां भिनत्तीति। भिद्+अच्) पाषाणभेदी वृक्षः। इति रत्नमाला॥ प्रस्तरभेदकास्त्रे, क्ली,॥
शिलारम्भा, स्त्री, (शिलेव दृढा रम्भा।) काष्ठकदली। इति राजनिर्घण्टः॥
शिलावल्का, स्त्री, (शिलेव कठिनो वल्कों यस्याः।) औषधद्रव्यविशेषः। शिलावाक् इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। शिलजा २ शैलवल्कला ३ वल्कला ४ शैलगर्भाह्वा ५ शिलात्वक् ६ श्वेता ७। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। स्वादुत्वम्। कृच्छ्रमेहमूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
शिलाव्याधिः, पुं, (शिलाया व्याधिरिव।) शिलाजतु। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शिलासनं, क्ली, (शिला आसनं यस्य।) शैलेयम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रस्तरनिर्म्मितासनञ्च॥
शिलासारं, क्ली, (शिलावत् सारो यत्र।) लोहम्। इति हेमचन्द्रः॥
शिलाह्वं, क्ली, (शिला इत्याह्वा यस्य।) शिलाजतु। इति भावप्रकाशः॥
शिलिः, पुं, भूर्जपत्रवृक्षः। इति शब्दमाला॥
शिलिः, स्त्री, द्वाराधःस्थितकाष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ गोवराट् इति भाषा॥
शिलिन्ध्रः, पुं, मत्स्यविशेषः। यथा,—
"शिलिन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः।
आमवातकरो वृष्यो वातपित्तहरो मतः॥"
इति राजवल्लभः॥
शिली, स्त्री, (शिलि+कृदिकारादिति ङीष्।) द्वाराधःस्थितकाष्ठम्।) इति शब्दरत्नावली॥ गण्डूपदी। स्तम्भशीर्षम्। इति मेदिनी॥
शिलीन्ध्रं, क्ली, कदलीपुष्पम्। यथा, माघे। ६। ३२।
"नवकदम्बरजोरुणिताम्बरै-
रधिपुरन्ध्रिशिलीन्ध्रसुगन्धिभिः॥")
करका। इति मेदिनी॥ त्रिपुटा। इति विश्वः॥
शिलीन्ध्रः, पुं, वृक्षविशेषः। इति मेदिनी॥ मत्स्यविशेषः। स तु चित्रफलकमत्स्यः। इति जटाधरः॥
शिलीन्ध्रकं, क्ली, गोमयच्छत्रिका। यथा,—
"गोमयच्छत्रिकामाहुर्दिलीरञ्च शिलीन्ध्रकम्।"
इति हारावली॥
शिलीन्ध्री, स्त्री, विहगीभेदः। गण्डूपदी। मृत्तिका इति मेदिनी॥
शिलीपदः, पुं, (शिलीव स्थूलं पदमस्यात्।) पादरोगावशेषः। गोद इति भाषा। तत्पर्य्यायः पदगण्डीरः २ श्लीपदः ३। इति शब्दरत्नावली॥ पादवल्मीकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ श्लीपदस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।
"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः॥"
विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदानि भवन्ति इति बोध्यते॥*॥ सामान्यं लक्षणमाह।
"यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्त्तिः
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण।
तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्र-
शिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः॥"
तच्चिविधम्। वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति। तेषां लक्षणमाह।
"वातजं क्षामरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम्।
अनिमित्तरुजञ्चास्य बहुशो ज्वर एव च॥*॥
पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम्॥*॥
श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम्॥
त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मात्तास्ति विना कफात्॥"
असाध्यमाह।
"वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते।
सर्व्वात्मकं महत्त्वञ्च वर्जनीयं विशेषतः॥
यत् श्लेष्मलाहारविहारजातै-
र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः।
सास्रावमप्युन्नतिसर्वलिङ्गं
सकण्टकं वापि विवर्जनीयम्॥"
अस्य चिकित्सा।
"लङ्घनालेपनस्वेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः।
प्रायः श्लेष्महरैरुग्रैः श्लीपदं समुपाचरेत्॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्पेत्।
पुनर्नवा नागरसर्षपाणां
कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन॥"
श्लीपदमिति शेषः।
"धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूभिग्रुसर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम्॥
असाध्यमपि यात्यन्तं श्लीपदं चिरकालजम्।
मूलेन सहचरायाः तालमिश्रेण लेपनात्॥"
तालस्य फलरसो ग्राह्यः।
"सप्तलास्थूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा।
संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत्॥
शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत्।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम्।
सक्षौद्रं श्लीपदं लिह्यात्त्रिरोत्थं श्लीपदं जयेत्॥
गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबति।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण॥"
गन्धर्वतैलं एरण्डतैलम्। गोऽम्बुना गोमूत्रेण। इति भावप्रकाशः॥
शिलीमुखः, पुं, (शिलीव मुखं यस्य।) भ्रमरः। (यथा, रघुः। ४। १७।
"कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः॥")
बाणः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ४। ४०। ११।
"कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः॥")
युद्धम्। जड़ीभूतः। इति शब्दरत्नावली॥
शिलेयं, क्ली, (शिलायां भवम्। शिला+ढः।) शैलजम्। इति शब्दरत्नावली॥ शिलासम्बन्धिनि, त्रि,॥ (शिलेव+"शिलाया ढः।"५। ३। १०२। इति ढः। शिलासदृशे च त्रि॥ यथा, शिलेयं दधि। इति काशिका॥)
शिलोच्चयः, पुं, (शिलाया उच्चयो यत्र। पर्वतः॥ इत्यमरः॥ (यथा, रघुवंशे। २। २७।
"न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य॥")
शिलोञ्छः, पुं, उञ्छशिलम्। उपात्तशस्यात् शेषात् शेषावचयनम्। उञ्छेन परिचयादानवद्ग्रहणेन शिष्यते सञ्चीयते उञ्छशिलम्। उञ्छि शुञ्छे शिल शुञ्छे क्षुद्रोरित्युक्ते क्ष ग श्लेति इगुडलात् कः उञ्छशिलं संघातविशेषीतं विपर्य्यस्तम्।
"शक्यं न चेदुञ्छशिलेन वृत्तिः
फलेन मूलेन च वारिणा च।"
इति समाहारद्वन्द्वे। उञ्छं शिलञ्च।
"उञ्छभैक्षञ्च यद्धान्यत् तत् परिग्रहणं त्वृतम्।"
इति निगमाभिधाने क्लीवं पुमानुञ्छ ऋतं शिल इति वोपालिते पुंस्युञ्छः।
"रघुकाराहृतसारे
परिणतवाक्कल्मकेदारे।
भवभूतिकृतशिलोञ्छे
तत्तलपतितं वयं चिनुमः॥"
इति गोवर्द्धनः। केचिदुञ्छशिलयोर्भेदमाहुः। प्रतिग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽपुञ्छः प्रशस्यते इति। तत्र शाल्यादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं शिलम्। शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रह इति स्वामी च। एकैकशः कपोतवद्धान्यकणोद्ग्रहणमुञ्छः। तदुक्तं उञ्छो धान्यकणोच्चय इति। शिलं तालव्यादि दन्त्यादि च। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा, मनौ ७। ३३।
"एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥")
शिलोत्थं, क्ली, शिलाया उत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+कः। (शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥
शिलोद्भवं, क्ली, (शिलाया उद्भवो यस्य।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चन्दनविशेषः। यथा,—
"सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते।
उभौ च तस्य पर्य्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
शिलोच्चयः, [स]पुं, (शिला पर्वतः शोको वासस्थानं यस्य।) गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शिल्पं, क्ली, (शील समाधौ+"रुष्यशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः।"उणा०। २। २८। इति